

İ.Ü. Yayın No: 4455
I S S N 1303-5746

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY OF ISTANBUL UNIVERSITY

Hakemli Dergi

SAYI: 8
YIL: 2003

İSTANBUL - 2003

BİR DİNLER TARİHÇİSİ OLARAK BİRÛNÎ ve TAHKÎKU MÂ Lİ'L-HİND'DE TANRI KAVRAMINA YAKLAŞIMI

Arş. Gör. Mehmet ALICI*

ÖZET

Bu çalışmadaki hedefimiz, bir dinler tarihçisi olarak Bîrûnî'nin hayatıyla ilgili bazı bilgiler elde etmek ve onun Dinler Tarihi ile ilgili düşüncelerini ve bununla ilintili olarak metodunu öğrenmektir. Dinler Tarihi terimini ilk kez kullanan bilim adamı olarak Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind* olarak adlandırdığı çalışmasında bir Dinler Tarihi metodolojisi oluşturmayı başarmıştır. Bu metodun ayırt edici özelliği dini metinlerin kendi orijinal formlarında verilmesine ve birbirleriyle karşılaştırılmasına özen göstermesidir.

Anahtar Kelimeler: *Biruni, Dinler Tarihi, Tanrı Kavramı, Hinduizm, Dinler Tarihi Metodolojisi.*

SUMMARY

AL-BERUNIAS A HISTORIAN OF RELIGIONS AND HIS APPORACH TO GOD CONCEPT IN *TAHKÎK MÂ Lİ'L-HİND*

In this article, our aim is to obtain some knowledges about Bîrûnî's life and to learn his ideas about history of religion related with his method, as a historian of religion. Bîrûnî, who was the first a scientist to use the term of "history of religion", in his work titled as *Tahkîk mâ li'l-Hind*, he managed to create/form and compare with each other a methodology for History of Religion. One of the distinctive features of this method is that has given emphasize to offer religious texts in their original forms.

Key Words: *Bîrûnî, History of Religion, The Concept of God, Hinduism, The Methodology of History of Religion.*

* * *

I. YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE HAYATI

Bîrûnî'nin hayatının ilk devresini yaşamış olduğu ve ilk ilmi deneyimlerini kazandığı Harizm, Aral Gölü deltasındaki Ceyhun nehrinin (Amu Derya) aşağı kısmında yer alır¹. O dönemde Harizm, Amu Derya Nehri'nin iki yakasında bulunan bir devlet olup, doğu ve batı Harizm olarak isimlendiriliyordu. Bîrûnî, 3 Zilhicce 362² (4 eylül 973) tarihinde

* İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 77.

² M. Mohaghegh, "Beyruni'nin Rüyasının Gazanfer-i Tebrîzî Tarafından Açıklanması", çev. M. Türker-Küyel, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, 9. 12. 1985, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1990, s. 51.

Doğu Harizm'in merkezi Kas yahut Ket şehrinin köylüklerinde³ doğdu. Bîrûnî'nin tam künyesi Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmi'dir. Bîrûnî'nin ailesi hakkında hemen hemen elimizde hiçbir bilgi mevcut değildir⁴.

Bîrûnî'nin nisbesinin menşei, anlamı ve okunuşuyla ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Gazanfer Tebrîzî'nin hattıyla yazılmış olan, *Fihrist* adlı eserinin Leiden'deki nüshasında, müstensihinin "*el-Müşşate*" başlığıyla yazdığı ekte ve Bîrûnî hayatta iken yazılmış, ancak bizzat hattı olup olmadığı tartışmalı olan *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*'in iç kapağında kelimenin "*el-Beyruni*" şeklinde harekelenmiş olması⁵ veya o dönemde "*Bîrûn*" kelimesinin "*Beyrûn*" şeklinde telaffuz edilmesi⁶ bazı araştırmacıların bu şekli tercih etmelerine yol açmıştır. Ancak bu kelime, tarih ve biyografi kitapları ile ansiklopedi mahiyetindeki klasik kitapların çoğunda "*el-Bîrûnî*" şeklinde verilmekte, menşei ve anlamına dair tartışmalar genellikle bu okunuşa göre yapılmaktadır. Modern araştırmaların çoğunda da bu kullanım tercih edilmiştir. Bîrûnî, el-Harizmi nisbesiyle de bilinir, ancak onun için bu nisbe kullanıldığında mutlaka "*el-Bîrûnî*" nisbesi ile birlikte kullanılmıştır. Bu durum, ünlü matematikçi *Harizmi* ile karıştırılmasını önleme endişesinden kaynaklanmaktadır⁷.

"*Beyrûn*" kelimesinin Farsça'da "*dış*" anlamına geldiğini belirten bazı müellifler "*Bîrûnî*" nisbesinin "*dışardan gelen*", "*taşralı yabancı*" anlamında kullanıldığını ileri sürmektedirler⁸. Ancak Kas'ta doğduğu

³ Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Makâle fi Hikâyeti Tarîka'l-Hind fi İstihraci'l-Umr*, Neşr. Zeki Velidi Togan, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü der. Eki.*, İstanbul 1954; Günay Tümer, "Bîrûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans. c. 6*, İstanbul 2000 s. 206; s. 1-4; Aydın Sayılı, *Beyruni'ye Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974, s. 4; Togan, "Harizm", *MEB İslâm Ans.*, c. 5, Ankara 1961, s. 240-241.

⁴ Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve Dinler Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1986, s. 39-40, 46.

⁵ Tümer, a. g. m, s. 206.

⁶ Sayılı, a. g. m, s. 6.

⁷ Tümer, a. g. m, s. 206.

⁸ Ebu Abdullah Şihabuddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Udeba*, Dâru'l Me'mûn, t.y., Beyrut, c.17, s. 180.

kesin olan Bîrûnî'nin Harezmi'den de "vatanım" diye söz etmesi nedeniyle onun Harezmi'nin dışında değil de civarında, sınırları içerisinde bir yerde doğup büyüdüğünü kabul etmek en isabetli görüştür. Hatta bu konuda tatmin olmayan ünlü şarkiyatçı E. Sachau, Buhara'ya gitmiş ve burada insanların şehri ikiye ayırdıklarını "Enderun(içinden)" veya "bîrun(dışından)" diye nitelendirdiğini tespit etmiştir⁹.

Bîrûnî'nin mevcut eserlerinde milliyeti ile ilgili herhangi bir açıklamaya rastlanılmamaktadır. Kendisinin yaşadığı bölge olan Harizm'de Fars, Türk ve Soğd unsurlarının birlikte bulunması bu konuda herhangi bir tahminde bulunmayı güçleştirmektedir. Ancak bazı noktalar göz önüne alındığında durum bir nebze netlik kazanır. Örneğin; bazı kitaplarında, her iki ırkın lehinde veya aleyhinde yaptığı değerlendirmelerinden ve Arapça ile Farsça'yı sonradan öğrendiğini belirtmesinden Bîrûnî'nin Arap veya Fars kökenli olmadığını anlıyoruz. Öte yandan onun Soğd kökenli olması da zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Soğdca o dönemde bir kültür ve medeniyet dilidir. Kendisi de zaten ana dilinin ilim dili olmadığını belirtmektedir. Bîrûnî kendi deyimiyle "Asli Harizmliler"den olmadığını da söylemektedir¹⁰. Araştırmacılar bilinmeyen bir nedenden ötürü, henüz çocukken, Kas'ta saraya alınmasından sonra oraya sürekli Türkmen memleketlerinden, otlardan yapılmış ilaçlar getiren ihtiyar bir Türkmen'le karşılaştığından söz etmektedir¹¹. Araştırmacıların yukarıda zikredilen görüşlerine bakılırsa Bîrûnî'nin Türk olma olasılığı oldukça yüksektir.

Bîrûnî "gölgelerinde nimetlendiğini" söylediği Doğu Harizmliler Afrigoğulları'ndan Harizmşahlar veya Harzemşahların himayesine çocuk denebilecek yaşta girmiştir. Bunu, yukarıda da geçtiği gibi ilaç getiren

⁹ Tümer, a.g.e., s. 43; Ayrıca bkz. Bîrûnî, *el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliye al-Athar al-Baqiya an al-Qurun al-Haliya*, ed. Fuat Sezgin, çev. C. Eduard Sachau, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, LXXIII, 30, Frankfurt 1998, s. XVIII, LXXIII; Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin, 453/1061*, göz. geç. Muhammed Tavit Tanci, Ankara 1962, s. II.

¹⁰ Tümer, a. g. e, s. 35, 37; Togan, "Bîrûnî", *MEB İslâm Ans.*, c. 2, Ankara 1961, s. 635-636.

¹¹ Sayılı, a. g. m, s. 5; Togan, a. g. m, s. 636

Türkmen'le olan karşılaşmasıyla ilgili ifadelerinden anlıyoruz¹². Bu sülaleden olan "Üstadım" dediği tanınmış alim ve matematikçi Ebu Nasr b. Irak Mansur, onun ilmî hayata iyi bir başlangıç yapmasını sağlamıştır. Bîrûnî, ondan Öklit geometrisini ve Batlamyus astronomisini okumuştur¹³. İbn Irak dışında, Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hakim'den dersler almıştır. Uzun süreli bir eğitim hayatı olmayan Bîrûnî, kendi kendini yetiştirmeye gayret etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Bunun en belirgin neticesi, onun erken yaşta eser vermiş olmasıdır. Nitekim ilk rasadını (gözlem) 990'da yani on yedi yaşındayken yapmıştı. Bu nedenle de güneşe bakmaktan gözleri rahatsızlanmış, rasadına bir süre güneşin sudaki aksini izleyerek devam etmiştir¹⁴.

Fakat Bîrûnî'nin bu huzurlu devresi uzun sürmemiştir. Harizm sarayında mevki sahibi olan bu genç alim, devrin siyasi iktidarının el değiştirmesiyle sıkıntılı bir döneme girmiştir. 995 yılında Ceyhun nehrinin öte yakasında bulunan Me'muniler'in (Batı Harizm) Kas'a saldırıp Harizmşahlar'ı tarihten silmeleri ve Harizm idaresinin Gürgeç¹⁵ merkezli yeni bir siyasi iktidara bağlanmasıyla Bîrûnî, Kas şehrini terk etmiştir. Bîrûnî'nin Kas'tan ayrılışı ile tekrar 997 yılında oraya büyük İslâm matematikçisi Ebu'l-Vefâ Buzcanî ile görüşmek için dönüşü arasındaki süre zarfında Rey şehrinde bulunmuş, daha sonra Cürcan'a geçip burada Kabus b. Veşmgir'in hizmetine girmiş ve *el-Âsâru'l-Bâkiye* adlı eserini orada tamamlayarak Kabus b. Veşmgir'e ithaf etmiştir.

Bîrûnî kendisine gösterilen büyük ilgi ve alakaya rağmen Kabus b. Veşmgir'i "katı kalpli" bulmasından ve Me'muniler'den Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mun'un da onu davet etmesinden ötürü, 1003 yılında Cürcan'dan

¹² Bîrûnî, *el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, 453/1061, 3. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984, s. 205-206.

¹³ Tümer, *a. g. e.*, s. 47; Sayılı, *a. g. m.*, s. 7; Togan, *a. g. m.*, s. 637.

¹⁴ Tümer *a. g. m.*, s. 206-207; Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin*; ed. Fuat Sezgin, yay. haz. Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer., Frankfurt; Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992, s. 135-136.

¹⁵ Batı Harizmin başkenti olan Gürgeç şehri, Arapça'da "Cürcaniye", Türkçe'de "Ürgenç" şeklinde geçmektedir. Cürcan şehri ise bunlardan farklıdır. Tarihi metinlerde böyle bir farklılığa rastlamak mümkündür. Ayr. bkz. Togan, "*Harizm*", s. 243; Merçil, *a. g. e.*, s. 77.

Gürgeç'e geçmiş,¹⁶ burada kendisine sağlanan siyasi ve ilmî imkanlarla çalışmalarına devam etmiştir.

Bîrûnî'nin Kabus'un yanında bulunması ve Arap ırkçılığına karşı çıkması nedeniyle Şii olduğu zannedilmemişse de, uzun süre Sünni Gazne sarayında kalışı ve Farîsîlik ve Şiilik aleyhinde fikirler beyan etmesi bu tarz bir vehmi bertaraf etmeye yeterlidir¹⁷.

1014 yılında Gazneli Mahmut'un Harizm bölgesini fethetmesiyle Bîrûnî'nin hayatında yepyeni bir sayfa açılır. Çünkü Gazneli Mahmut geri dönerken Bîrûnî'yi ve hocaları Ebu Nasr İbn Irak Mansur, Abdüssamed ve Ebu'l-Hayr el-Hammar'ı Gazne'ye götürür. Burada bir süre göz hapsinde tutulur. Bu dönem zarfında ilmî çalışmalarını devam ettiren Bîrûnî, Gazneli Mahmut'la yakın bir ilişki kuramadıysa da onun mali yardımlarını alır. O dönemin Gazne'sinde ilme ve araştırmaya pek tahammül edemeyen ve onları zındıklıkla itham eden bir zihniyet hakimdi¹⁸. Nitekim hocası Abdüssamed'in, dinsizlik ve Karmatilik'le suçlandığı ve asıldığı bilinmektedir. Bîrûnî'nin Gazne'ye geldiği günlerde göz hapsinde tutulmasının, siyasi nedenlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bütün bu olanlara karşın daha sonra Bîrûnî ile Gazneli Mahmut arasında derin bir samimiyet oluşmuştur¹⁹.

Sultan Mahmut'un 1020-1026 arasında yaptığı fetihlerle İslâm coğrafyasının Hint kıtasında İndus havzasına ve Ganj vadisine kadar genişlemesiyle Bîrûnî, İslâm aleminin önünde açılan bu coğrafyaya ilgi duymuş ve Hindistan'ı tanımak istemiştir. Çeşitli vesilelerle Hindistan'a giden Bîrûnî, burada Sanskritçe öğrenmiş²⁰ ve bu dilin konuşulduğu ilmî mekanlarda birçok tartışmalara katılmıştır. Bu dönemde Hindistan'ı, özellikle de oranın dinî inançlarını konu alan *Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı kitabını yazmış²¹ ve Sultan Mahmut'un ölümünden sonra onun oğlu

¹⁶ Tümer, *a.g.e.*, s. 49-50; a.mlf., a.g.m., s. 206-207; Sayılı, a. g. m, s. 7; Togan, "Bîrûnî", s. 637.

¹⁷ Tümer, a.g.m, s. 212

¹⁸ Bîrûnî, *Tahkîk Nihâyâtî'l-Emâkin*, Doğu mat., Ankara 1962, s. 3-4.

¹⁹ Sayılı, a. g. m, s. 7; Togan, a. g. m, s. 637-639.

²⁰ Şemseddin Samî, *Kamusu'l-Alâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306-1888, s. 718.

²¹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yay. , Ankara 1992, s. 121.

Mesut döneminde de ilmî çalışmalarını devam ettirmiştir. Bu dönemde vatanını ziyaret eden Bîrûnî, bu vesileyle kırk yıldır aradığı Manî'nin *Sifru'l-Esrâr* adlı kitabını bulmuştur²². Mesud'dan sonra oğlu Mevdud döneminde de siyasi otoriteden destek görmüştür.

Gazne'de ölen Bîrûnî'nin vefat tarihi ile ilgili farklı görüşlerin olması, Arap dilinde "0" ile "5" arasındaki yazım benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Bazı kaynaklarda vefat tarihinin H.403 (M.1012) olarak gösterilmesi, Bîrûnî'nin *Kitabu's-Saydala* isimli eserinde kendisinin seksen yaşını aştığını ifade etmesi arasında bir çelişki doğurur²³. Fakat diğer taraftan bazı kaynaklarda verilen H.443 (M.1051) tarihi de yukarıda zikredilen, Arap dilindeki "0" ile "5" benzerliğiyle pek uyuşmamaktadır. Ancak az önce zikredilen kendi ifadesi de göz önüne alındığında, H.403 (1012) veya H.443 (M.1051) olarak verilen tarihlerin pek de doğru olmadığı kanısına varılabilir. Yapılan son araştırmalarda ise Bîrûnî'nin H.453 (M.1061) yılında vefat ettiği görüşü ağırlık kazanmaktadır²⁴.

II. İLMİ VE DİNİ ŞAHSİYETİ

Farklı ilim dallarında başarılı çalışmalar yapan Bîrûnî'nin bu yönü, onun ilmî kişiliğini yansıtan en önemli özelliklerinden birisidir. Matematik ve tabii ilimlerde gösterdiği başarının²⁵ aynısını sosyal ilimlerde ve özelden dinler tarihinde göstermesi, onun bu duruşundaki objektifliği ortaya koymaktadır. Bîrûnî'de bitmek bilmeyen bir araştırma tutkusu ve tavizsiz bir objektiflik titizliği vardır²⁶. Ayrıca Dinler Tarihi gibi bir alanda yaptığı araştırmalarda dini duygularını ön plana çıkarmayıp dengelediği de belirtilmelidir. O bir bilim adamı olarak, araştırdığı konularda sığ ve yüzeysel değil yapıcı ve eleştirel zihniyetle

²² Muhammed Abdulhamid, *Hayâtu-Bîrûnî*, Dâr el-Mâdâ, Dimeşk 2000, s. 170; Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkıye*, neşr. Salih Zeki, Matbaâ-i Âmîre, 1911, s.118.

²³ Bîrûnî, *Kitabu's-Saydala fi't-Tib Mukaddimesi*, çev. Şerefeddin Yalçınkaya, İstanbul 1937, s. 36.

²⁴ Tümer, a. g. m, s. 208-209; a.mlf., *a.g.e.*, s. 44-46; Togan, a. g. m, s. 637-639; Sachau, *al-Athar al-Baqiya*, s. XXXVII.

²⁵ Esin Kahya-H.Gazi Topdemir, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Genel Türk Tarihi*, C. 5, Yeni Türkiye yay. , Ankara 2002, s. 602.

²⁶ Tümer, a. g. m, s. 209.

konuyu derinlemesine incelemeye gayret göstermiştir²⁷. Bu noktada Bîrûnî hatadan kaçınmak için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Bunun gerçekleşmesi için başvurulacak yollar ne kadar farklı olursa olsun, elverişli yöntemleri arayıp bulmuş ve onlarla gerçeğe ulaşmak için çaba sarf etmiştir²⁸. İncelediği konuda somut verilere dayanmaya çalışmış, bu nedenle de yaptığı gözlem ve deneyi matematik diliyle açıklamaya önem vermiştir. Bu ilmî metodoloji titizliği, onu, ortaçağın modern ilim adamı tipine yaklaştırmıştır. Ancak onun ilmî metodu, sadece deneycilikten ibaret değildir. Ona göre tabiatı tanımlamak için sadece tek bir yol yoktur. Gözlem ve deney kadar tefekkür ve akıl yürütme, bunun da ötesinde ilahi vahyin işaretleri de bilgi kaynağıdır²⁹. Bîrûnî'nin ilmi kişiliğinin en önemli özelliklerinden biri de akılcı oluşudur. O, ilmi çalışmalarını daima akıl çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Bu nedenle çeşitli taassuplardan ve akıl dışı faaliyetlerden uzak durmayı başarmıştır. Sihre, büyüye ve batıl inançlara asla başvurmamıştır. Bunu da yağmur taşının yağmur yağdırmadığını, zümrüdün yılanı etki altına almadığını ispat etmesi gibi, verdiği örneklerle dile getirmektedir³⁰.

Bîrûnî'nin pek çok alanla ilgilenmesi, onun bilgiye verdiği değerle birebir örtüşmektedir. O, bilgini bir "bilgi hizmetçisi" olarak görür. Bilginin, bilgi çeşitleri arasında herhangi bir ayırım yapmaması gerektiğini vurgular ve bilginin özü itibarıyla iyi olduğunu, tadına onu elde etme sürecinde varıldığına değinir. Bilgi, gerçekten yararlı denebilecek biricik şeydir.

Bîrûnî bilim adamı olmayı, kesintisiz bir süreç, kendisini ise bu süreçte kısa bir ânı dolduran bir şahıs olarak değerlendirmektedir. O, geçmişin ünlü bilginlerine büyük saygı göstermiş buna karşın, hiçbir zaman kendini onlara körü körüne bağlamamış ve onların söylediği

²⁷ Kahya-Topdemir, a. g. m, s. 602.

²⁸ Sayılı, a. g. m, s. 36-37; Tümer, a.g.e., s. 92-93; Bîrûnî, *Tahkîk'u mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzule*, ed. Fuat Sezgin, çev. Eduard Sachau, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, *Alberuni's India* Frankfurt 1993, s. XL.

²⁹ Tümer, a. g. m, s. 209-210; Sachau, *al-Beruni's India*, c. 1, s. 263.

³⁰ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 148-155; a.mlf., *Cemahir*, s. 167, 218-220; Togan, a. g. m, s. 644; Tümer, a.g.e., s. 83-84, 88-89.

herhangi bir şeyi en son doğru şey saymamıştır³¹. İlmî araştırma ruhunun vermiş olduğu dengeli bir düşünce tarzıyla, çeşitli dinlerle felsefeleri karşılaştırmalı olarak araştırması, Grek, İran ve Hint kültürlerinin belli başlı klasiklerini incelemesi ve çeşitli pozitif bilim dallarında çağının standartlarının üstüne çıkması, ona engin bir düşünce seviyesi vermiştir.

Bîrûnî'ye göre insan, cüssesi itibariyle birçok canlıdan küçük olmasına rağmen aklı sayesinde onların hepsinden üstün olup, onlara hükmetme imkanına sahiptir. İnsan, aklının ve imanın ışığı altında Allah'ın yüceliğini ve kainat üzerindeki eserlerini görüp anlayabilir. Bu itibarla o iman-akıl dengesini en iyi şekilde sağlayabilmiş ve bunu hayatının sonuna kadar sürdürebilmiştir. Zaten Bîrûnî'nin tabiat ilimleriyle uğraşması Allah'ın kevnî ayetlerini anlamaya çalıştığının açık bir göstergesidir³².

Bîrûnî gibi bir şahsiyetin Batı dünyasında güçlü bir yankı bulamamış olması şaşırtıcıdır. Togan'a göre bunun nedeni, doğunun ilmî birikiminin Batıya geçişini sağlayan Endülüs'te onun tanınmamış olması ve eserlerinin yazma nüshalarının ekseriyetle Türk kütüphanelerinde bulunmasıdır³³. Bunun diğer önemli bir nedeniyse çoğu biyografi yazarına Bîrûnî'nin ilmî üslubunun ağır gelmesi, bu sebeple de ilmî seviyesinin onlarca tam olarak kavranamayışdır³⁴.

III. ESERLERİ

Bîrûnî'nin kaç kitap yazdığı tam olarak bilinmemekle beraber bu çalışmanın sınırlılığı nedeniyle; Bîrûnî'nin günümüze ulaşan belli başlı birkaç eserini tanıtır diğerlerinin ismini zikretmekle yetineceğiz.

A. *el-Âsârü'l Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*

³¹ Rosenthal Franz, "Beyrunî'nin Bilgi Kuramı ve Yöntemiyle İlgili Bazı Ön Varsayımlar Üzerine", çev. Mübahat Türker Küyel, *Beyrunîye Armağan*, T. T. K yay. , Ankara 1961, s. 159-165.

³² Togan, a. g. m, s. 638; Tümer, a. g. m, s. 211.

³³ Togan, a. g. m, s. 643; Tümer, a. g. m, s. 212.

³⁴ Tümer, a.g.e., s. 66.

Bîrûnî'nin 28 yaşındayken yazdığı ilk önemli eserdir. Bu eserini Kabus'un yanındayken yazdı ve ona ithaf etti³⁵. Eser çeşitli toplumların kullandığı takvimlerle ilgili bilgiler verir ve eski Soğd, İran, Orta Asya Hıristiyan mezheplerinin dini günleri, takvimleri ve inançları hakkında önemli bilgileri içerir. Ayrıca Suriye ve güneydoğu Anadolu inançlarıyla ilgili önemli bilgiler de mevcuttur. Bu konulardan bazıları; Sabîlik, Sabîler, Mecusîler, eski Mecusîler, Zerdüş'ten önce ateşperestler, Harranîler ve bunların dinî inançları, dinî bayramları ve onlarla ilgili takvimler ve³⁶ bunlara ilaveten astronomi ile ilgili bilgiler de mevcuttur.³⁷

B. *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin*

Bîrûnî'nin Gazne devresinin ilk kitabı olup, H.416 (M.1025)'de yazılmıştır. O bu eserde Afganistan, Hindistan ve Harizm'de yaptığı rasatlarla (gözlemlerle) günümüzde Jeodezi olarak bilinen bilim dalının temelini atmıştır. Enlem boylam hesaplamaları, şehirlerarası mesafeyi belirleme, kible bulma metotları yanında tarihî, coğrafî ve jeolojik bilgiler de vermektedir³⁸.

C. *Tahkîku mâ lil Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle*

Gazneli Mahmut'un Hindistan'ın büyük bir bölümünü fethetmesinden sonra, Bîrûnî Hint medeniyetiyle sıkı temasa geçmiş, Sanskritçe'yi öğrenmiş ve Hint kültürünü köklü bir şekilde inceleme olanağı bulmuştur³⁹. Bu eser, H.421(M.1030)'de Hindoloji alanında dünyada yazılmış ilk ciddi kitaptır. Eserinde Dinler Tarihi açısından önemli olan karşılaştırma metodunu kullanan ve genel bilgi veren Bîrûnî, daha sonra Rigveda, Atharvaveda ve diğer kutsal metinler ile Patanjali Brahmagupta Vaşita Pulisa, Aryabhata ve Varahamihira adlı Hintli müelliflerden alıntılar yaparken elde ettiği verilerin İran, Yunan ve İslâm

³⁵ Sayılı, a. g. m, s. 7.

³⁶ Bîrûnî, *el-Âsârü'l Bâkiye*, s. 204-7, 209, 311, 318, 331.

³⁷ Togan, a. g. m, s. 639; Tümer, a. g. m, s. 212; a.mlf., *a.g.e.*, s. 68.

³⁸ Togan, a. g. m, s. 641; Tümer, a. g. m, s. 212; a.mlf., *a.g.e.*, s. 69.

³⁹ Kahya-Topdemir, a.g.m., s. 602.

kaynaklarıyla karşılaştırmasını yapmıştır⁴⁰. Bîrûnî'nin önemli eserlerinden bazılarını bu şekilde zikrettikten sonra diğer eserlerinin sadece isimlerini belirtmekle yetineceğiz.

D. *et-Tefhîm fî Evâ'ili Sinâ'ati't-Tencîm*

E. *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*

F. *el-Cemâhir fî'l-Cevâhir*

G. *es-Saydele fî't-Tıb*

H. *Risâle fî Fihristi Kütübi Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî*

I. *Makâle fî İstihrâci'l-Evtâr fî'd-Dâire bi-Havâssı'l-Hattı'l-Münhanî Fîhâ*

J. *İfrâdü'l-Makâl fî Emri'l-Ezâl*

K. *Temhîdü'l-Müstekar li Tahkîki Ma'ne'l-Memer*

L. *Fî Râşikâti'l-Hind*

M. *Hikâyetü'l-Âleti'l-Müsemmât bi Südsi'l-Fahrî*

N. *Makâle fî Hikâyeti Tarîki'l-Hind fî İstihrâci'l-Umr*

O. *Tercemetü Kitâbi Batencel fî'l-Halâs Mine'l-İrtibâk*

P. *Gurretü'z-Zicât*

R. *Kitâb fî İsti'âbi'l-Vücûhi'l-Mümkine fî San'ati'l-Asturlâb*

S. *Makâle fî'n-Nisebi elletü beyne'l-Filizzât ve'l-Cevâhir fî'l-Hacm*

T. *Makâle fî Seyri Sehmâyi's-Sa'âdeti ve'l-Gayb*

U. *Kitâbu Tastîhi's-Suver ve Tebtîhi'l-Küver.*⁴¹

⁴⁰ Tümer, *a.g.e.*, s. 70-71; a.mlf., a. g. m, s. 213; Togan, a. g. m, s. 639; Bîruni, *Tahkik*, s. 15-16.

⁴¹ Bu eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Togan, "Bîrûnî"; Tümer, "Bîrûnî"; a.mlf., *a.g.e.*, s. 66; İbn Cülcül, *Tabakatul-Etibba ve'l-Hukema*, Kahire 1955, s. 77; Beyhaki, *Tarîhu'l-Hukemai'l-İslâm*, Kahire 1996 s. 82-83; Yakut, *Mu'cemu'l-Udeba ve Tabakatu'l-Udeba*, Londra 1923, C. 17, s. 180-190, C. 4, s. 93-94; Hayrud-Din ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmus ve Terâcîm*, Daru'l-Erkam, Beyrut 1995, C. 1, s. 326;

IV. DİNLER TARİHİ METODU

Bîrûnî'nin Dinler Tarihi metoduna geçmeden önce, onun tarih anlayışını kısaca ele almak konuya giriş açısından önem arz etmektedir. Zira, Dinler Tarihi her ne kadar geniş bir çerçeveye sahipse de, tarih ilmi, kapsadığı alan ve kullandığı metodoloji açısından onun üstündedir. Zaten Bîrûnî'nin tarih anlayışı bilinmeden, Dinler Tarihi alanında anlatmaya çalıştıkları tam olarak anlaşılabilir.

Bîrûnî, tarih meselelerini inceleyip bir sonuca varma noktasında arkeolojiye, jeolojiye ve ekonomik gelişme ve değişmelere önem vermiştir. Tarihi olayları anlatırken bunlara efsane türü şeylerin karıştırılmasına sert bir dille karşı çıkmıştır⁴². O, tarihî ve coğrafi meselelerin, dinî ve ırkî (kavmî) hislerin etkisinde kalmaksızın objektif olarak yazılmasının gerektiğine değinmiş ve Hint medeniyetini, bu esasları göz önünde bulundurarak anlatmıştır⁴³. Daha açık bir ifadeyle Bîrûnî'ye göre tarihi olaylar, şu veya bu dine mensup önemli kişilerin bakış açılarının üstüne çıkabilen bir noktada, objektifliği yakalayabilen bir muhakeme üslubuyla ele alınıp incelenmelidir⁴⁴. Nitekim, Bîrûnî verdiği bir örnekle izlemiş olduğu metodu şöyle anlatırken yeryüzünün oluşumunun, gelişiminin, kısaca hayatın, mukaddes kitaplarla değil⁴⁵, geçen süre zarfında meydana gelen değişiklikler incelenerek öğrenilebileceğini, bunun da jeolojik olaylar sonucu göç edilen yerlerdeki kalıntılarda yapılacak arkeolojik araştırmalarla mümkün olacağını belirtmiştir⁴⁶.

Tarih gibi ilgilendiği diğer ilim dallarında da, Bîrûnî tenkit usulünü çokça kullanmıştır⁴⁷. Birçok kaynaktan elde edilen haberleri şüpheyle karşılayıp onlar arasındaki farklılık ve benzerliklerden yararlanarak

Kahya-Topdemir, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Genel Türk Tarihi*, C.3 Ankara 2002, s. 608; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, s. 718.

⁴² Togan, "Ortaçağ İslâm Aleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1/1-4, İstanbul 1954, s. 44.

⁴³ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 160-164, 473; Tümer, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁴⁴ Sachau, *a.g.e.*, C. II, s. 110-111.

⁴⁵ Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 147-148.

⁴⁶ Tümer, *a.g.e.*, s. 120; Kahya-Topdemir, *a.g.m.*, s. 602-603.

⁴⁷ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 23, 25-26, 197, 299.

gerçeğe ulaşmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de bazen sözleri ve fikirleri, bazen de metinleri ve tarihleri karşılaştırmıştır⁴⁸. Dolayısıyla da tarihin ilk devirlerine ait bilgilerin dini rivayetlerden kaynaklanması sonucunda oluşan tezatların, ancak dini referanslar bir tarafa konup mukayese metoduyla ele alındığında çözülebileceğini belirtmiştir⁴⁹.

Bîrûnî'nin tarih anlayışını kısaca belirttikten sonra, onun Dinler Tarihi alanında araştırma yaparken izlediği metoda ve bu metodun temelini oluşturan kurallara değinebiliriz. O'nun öteki dinlere ciddi bir şekilde eğilmesi, bunun da ötesinde objektif değerlendirmelerde bulunabilmesi, kendisine inanç fenomenini ilmi şekilde inceleme ve farklı dinler arasında mukayeseler yapabileme imkanı vermiştir⁵⁰. Bîrûnî'nin yaşadığı zaman dilimi içerisinde, birbirlerinin dinlerini merak edip onları mercek altına almaya çalışan, farklı dinlere mensup alimler bu araştırmalarında objektif kalamamışlardı. İslâm alimlerinin genelinde de durum böyleydi. Buna neden olarak, toplum tarafından ilgilendikleri dine meylenmek ya da inanmakla itham edilmekten çekinmeleri gösterilebilir. Nitekim Bîrûnî'nin hocası Abdüssamed, Gazne'de Batnîlikle suçlanıp idam edilmiştir⁵¹. Halbuki O, bu yönde yapılan çalışmaların "bilimsel ve objektif" olması gerektiğini belirtir. Ona göre, bir çalışmanın bilimsel olabilmesi, sunulan doktrinin müntesiplerini veya doktrini gerçekten bilen kişileri tatmin etmesine bağlıdır⁵².

Dinler Tarihi alanında Bîrûnî'den önce yapılmış bazı çalışmalar vardır. Onlardan başlıcaları; Nevbahti'nin(ö. 298/910) *el-Ârâu ve'd-Diyânât*'ı, Ebu'l Hasen el-Eş'ari'nin (ö. 324/935) *Makalâtü'l İslâmiyyîn*'i, Abdulkahir el-Bağdadi'nin (ö. 429/1038) *el-Fark beyne'l Firâk*'ı, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl fil-Milel vel-Ehvâi ven-*

⁴⁸ Tümer, *a.g.e.*, s. 90, 125, 143-144; Bîrûnî, *Tahkik*, s. 39, 51-52, 66-67, 334, 393-397.

⁴⁹ Togan, *a.g.e.*, s. 152.

⁵⁰ Tümer, *a.g.m.*, s. 212.

⁵¹ Tümer, *a.g.m.*, s. 208.

⁵² Kamar Oniah Kamarumazan, "İslâmi Bir Din Bilimleri Metodolojisinin Teşekkülüne Doğru:Bîrûnî örneği", çev. Muhammet Tarakçı, *Marife Dergisi*, Yıl:2, Sayı: 2, Konya 2002, s. 169.

Nihal'idir⁵³. Bu ve benzeri çalışmalardan bir kısmı Mîlel ve Nihal tarzında, bir kısmı da reddiyeler tarzında kaleme alınmıştır. Bîrûnî ise reddiye değil, Mîlel Nihal tarzı eserler verme gayretindedir.

Dinlerle ilgili yapılan çalışmalara büyük katkısı olan Bîrûnî de yukarıda zikredilenlerin arasında sayılsa da, onun bu noktada ayrı bir yeri bulunmaktadır. Kendi döneminde bir bilim adamı olarak, ansiklopedist ve farklı bilimlerde söz sahibi olma vasfını taşıyan Bîrûnî, bu bağlamda sadece bir din hakkındaki görüşlerini zikretmeyip o dini olduğu gibi takdim etme yolunu seçmiştir. Bu metodu ilk uygulayan da kendisidir. O, bunun akli muhakeme, felsefi görüşlerle veya duyulara dayanan tümevarımla anlaşılamayacağını, bilakis yazılı bir geleneğe sahip olanların verdiği bilgileri kabul etmek yoluyla anlaşılabileceğini söyler⁵⁴.

O doğrudan doğruya Dinler Tarihi konusunda eser yazmamasına rağmen bu sahada yapılacak çalışmalar için ortaya sağlam metodolojik esaslar ve örnekler koymuştur. Bîrûnî, dinlerle ilgili araştırmalarında yazılı kaynak taramasına büyük önem vermiş ve ilgilendiği dine ilişkin bütün kaynakları incelemeye çalışmıştır⁵⁵. Bunun en bariz örneği, onun Mani'nin *Sifru'l Esrâr* adlı kitabını 40 yıl aradıktan sonra Cönd'de bulmasıdır. Öte yandan sadece yazılı kaynaklarla yetinmeyip, bu dinlerin mensuplarıyla da görüşmüştür⁵⁶.

Farklı din ve kültürleri incelemek için gerekli dilleri öğrenen Bîrûnî, Harizmce, Soğdca, Arapça, Farsça, Grekçe, İbranice, Süryanca ve Sanskritçe bilmekteydi. Bunlardan Arapça, Farsça ve Sanskritçe'ye birinden diğerine tercüme yapabilecek derecede hakimdi. Kendisine bu dili öğretecek bir selefi olmamasından dolayı Sanskritçe öğrenmek onun için oldukça zor olsa da o, bunu başarmıştır. O'nun Sanskritçe'den Arapça'ya çevirdiği ve günümüze ulaşan *Tercümetü Kitâb-ı Batencel*

⁵³ Tümer, *a.g.e.*, s. 128-129; Ayrıca bkz., Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İnsan yay., İstanbul 1997, s. 26-31.

⁵⁴ Kamar Oniah Kamarumazan, *a.g.m.*, s. 169-170; Sachau, *a.g.e.*, c. 1, s. 3.

⁵⁵ Sachau, *a.g.e.*, s. XXXIX-XLII.

⁵⁶ Tümer, *a.g.e.*, s. 130-131.

(*patanjali*) adlı kitap, Hintlilerle alakalı ilk çeviri eser olma özelliğini taşımaktadır⁵⁷.

Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind (Kitâbu'l Hind)* adlı eserinde ise Hint dinî kültürünü yansıtmaya çalışmıştır. Onun bu çalışması bazı araştırmacılarca, metodoloji ve karşılaştırma tekniği açısından en üstün eseri olarak nitelendirilmektedir⁵⁸. İnançlar, dini faaliyetler, kelimeler, semboller, gelenekleri ve Hint kaynaklarının bunlarla ilgili farklı metinlerini büyük bir başarıyla karşılaştırmış, olaya modern bir tarihçi ve diltinin eleştirel gözüyle bakmayı başarmıştır⁵⁹. Bîrûnî karşılaştırma yaparken, öncelikle o konuyla ilgili yazılanları tarayıp onlar arasındaki farklılıkları ve benzeyişleri tespit etmektedir⁶⁰.

Daha sonra sözlü kaynaklara başvurmakta ve bu bağlamda kişilerle görüşmeler yapıp çeşitli bölgelerdeki uygulamaları incelemekte, halktan edindiği bilgilerin doğruluğunu da mutlaka araştırmaktadır⁶¹. Ancak bütün bu çalışmalardan sonra konuyla ilgili bütün verileri birbiriyle mukayese edip bir sonuca varmaktadır. Bu arada Bîrûnî karşılaştırma yaparken elde ettiği kaynakların güvenilir olup olmadığını üzerinde önemle durmaktadır. O, şüpheli gördüğü kaynakları incelemeye almamıştır⁶².

Bîrûnî araştırma ve incelemelerinde, eleştiri ve değerlendirmelerinde objektiflik endişesiyle ister din içindeki mezhepler de, ister diğer dinler ile ilgili nakillerde olsun, bilerek yanlı davranmanın tahrife yol açtığını; aynı din içinde yapılan bu tahrifin çabuk fark edilmesine rağmen, diğer dinlerden yapılan nakillerdeki tahrifin anlaşılmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. İlk kez *Dinler Tarihi*

⁵⁷ Sachau, *a.g.e.*, s. XXXVIII.

⁵⁸ Kamarumazan, a. g. m, s. 170; Tümer, *a.g.e.*, s. 196; N. A Baloch, "Beyruni ve Kabulun Türk Yöneticileri", *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, 9-12-1985 Ankara*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1990, s. 29

⁵⁹ Sayılı, *a. g. e.*, s. 37; Tümer, *a.g.e.*, s. 134; Bîrûnî, *Tahkîk*, 20-22, 75-77

⁶⁰ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁶¹ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 448-9.

⁶² Kamarumazan, a. g. m, s. 170; Tümer, *a. g. e.*, s. 135-140; Sachau, *a.g.e.*, c. 1, 286.

kelimesini kullanan Bîrûnî, Dinler Tarihi alanıyla ilgili kitapları tahrifle dolduranları kınamaktadır⁶³.

O, putperest bir ortamda yaşamalarına rağmen Sokrat gibi bilgiye değer veren filozofların akli bir çabayla tahrife neden olan inanç ve geleneklerden sıyrılmayı başardıklarını özellikle vurgulama ihtiyacı duymuştur⁶⁴.

Hint kültür çevresindeki dini birikimi değerlendiren Bîrûnî, bu çalışmalarını yürütürken bir çok zorlukla karşılaşmıştır. Özellikle Hintlilerin, dinleri ile ilgili verdikleri bilgilerde bazı çelişkiler bulunması, öte yandan belli bir kültür atmosferinde Grek ve Hint örneklerinde görüldüğü gibi, bilgilerle (havas) geniş kitleler (âvam) arasında çok önemli nüansların oluşması -ki ona göre bu farkı doğuran akli araştırma, bilgi veya bilgeliktir- onların dine farklı açılardan bakmalarına yol açmıştır. Bu durum ise, onun bu araştırmalarında zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur⁶⁵.

Diğer taraftan, milletlerin özellikle de Hintlilerin, Dinler Tarihi açısından incelenmesinde Bîrûnî'nin önüne çıkan temel sorun, değerlendirmeye aldığı yazılı kaynakların muhtevasını anlamlandırma güçlüğüdür. Bu sorunun iki farklı yönü vardır. Bunlardan ilki, kaynakların dilleri ile ilgilidir. Belli bir noktada dil problemi çözülse dahi, kitabî dil ile halkın konuştuğu âvâm dilinin farklılık göstermesi tercümede veya incelemede bazı zorluklar oluşturmuştur. Diğeri ise, ele alınan dinlerin ve mezheplerin karşılaştırılmasında inanç sistemleri açısından bazı farklılıkların olmasıdır⁶⁶. Bu, tek bir dine indirgense dahi inançlarda, ibadetlerde veya buna benzer sakramentlerde yukarıda da değinilen aydın-âvâm çelişkisinin yarattığı karmaşa içinde kesin bir değerlendirmeye varılmasını zorlaştırmaktadır⁶⁷.

⁶³ Tümer, a. g. e, s. 132-133; Bîrûnî, *Tahkik*, s. 15.

⁶⁴ Bîrûnî, a.g.e, s. 29.

⁶⁵ Tümer, a.g.m., s. 211; Sachau, a.g.e, s. 265.

⁶⁶ Tümer, a.g.e., 138; Bîrûnî, a.g.e, s. 17-18.

⁶⁷ Bîrûnî, a.g.e , s. 28-29.

Hint kültür birikimini değerlendirirken bir taraftan da “*el-milel ve'n-nihal*” çalışması yapan Bîrûnî,⁶⁸ tartışmacı bir üsluba başvurmadan ziyade, yalnızca vakaları tespitle yetinmiştir. Grek dini ve felsefeleri, Hıristiyan mezhepleri, Maniheizm ve Hinduizm arasında mukayeseler yaparken aynı ilmi üslubu muhafaza etmiştir⁶⁹.

Yine Grekler ile Brahmanistler arasında yaptığı bir mukayesede, serbest araştırma ruhuna dayalı Grek ilminin başarılarına karşılık Hindu bilginlerin taklitçi ve içine kapalı yaklaşımları yüzünden başarılı olamadıklarını kaydetmektedir. Nitekim Hint bilgini Brahmagupta, *Brahmasiddhanta* adlı eserinde ay ve güneş tutulmalarını Brahmanlar'ın mitolojilerine uygun tarzda yorumladığı için ilmi anlayışla bağdaşmayan bir duruma düşmüştür. Bîrûnî'ye göre, Brahmagupta ay ve güneş tutulmalarının tabii ve astronomik nedenlerini bilmiyor değildi, ancak dini çevrelerin tepkisinden korkmuştu⁷⁰.

Bîrûnî, dini kronolojiyi önemsemiş ve dinlerin bayram, oruç ve önemli günlerini bilimsel bir titizlikle kaydetmiştir. Dinlerle ilgili takvimlerin nasıl çıkarılacağını belirlemiş ve buna dair cetveller düzenlemiştir. Hatta dinler tarafından zikredilen günlerin karşılaştırmasını dahi yapmıştır. Mesela; Yahudi şenlikleri ve kutsal günleri üzerine yaptığı hesaplarda, Yahudi bilim adamlarından uzun süre önce, “bilimsel bir Yahudilik kronolojisi sistemi”ne ulaşmıştır. Hindu tarihi hakkında verdiği bilgiler de böyledir⁷¹.

Dinler Tarihi açısından yaşadığı asırda çağdaşlarının ilerisinde bulunan Bîrûnî, bu ilmin metodolojisini o dönemde oluşturmuş ve günümüzde bize ışık tutan önemli eserler bırakmıştır.

Bîrûnî'nin Dinler Tarihinde kullandığı metotların, çalışmalarına ne şekilde yansıdığını görmemiz açısından, çeşitli dinlerdeki Tanrı kavramını ifade eden kelimelerle ilgili olarak verdiği bilgilere kısaca değineceğiz. Bu konuda da onun *Tahkîk mâ li'l Hind* adlı kitabından faydalanmaya çalışacağız.

⁶⁸ Tümer, *a.g.e.*, s. 211; Demirci, a. g. e, s. 30.

⁶⁹ Sachau, *a.g.e.*, s. XLI-XLIII.

⁷⁰ Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 394-397.

⁷¹ Kamarumazan, a. g. m, s. 172; Tümer, *a. g. e.*, s. 145.

V. TAHKİK MÂ Lİ'L HİND'DE TANRI KAVRAMINI İFADE EDEN KELİMELER

Bîrûnî, *Tahkik mâ li'l Hind* isimli çalışmasında, açıklamalarına Yunanlıların “Tanrı” (ilah) kelimesine yükledikleri anlamları vermekle başlar. Ona göre, Yunanlılar; nefislerin ve ruhların bedenleşmesinden önce bizzat mevcut olup, birbirleriyle tanıştıkları düşüncesindedirler. Bunların (Ruhların) bedenlerdeyken yaptıkları iyilikler sayesinde cesetten ayrıldıktan sonra alemde tasarruf yetkisini elde ettiklerine inanırlar. Yunanlılar, bu ruhları “tanrılar” diye adlandırmışlar ve onlar için heykeller yapıp kurbanlar kesmişlerdir. O, Yunan kaynaklarına dayanarak, ilahlaştırılan kişilerin ancak ilimde sanatta becerikli, fazilet sahibi kimseler olduğunu ileri sürmektedir⁷².

Bu kişiler, Yunanlılara göre insanlığa tıbbi öğreten “*Asklepius*” ile şarabı bulan “*Dionysus*” ve ekmek yapılan hububatı bulan “*Demeter*”dir⁷³. Bîrûnî’ye göre, başlangıçta bunlar sıradan insanlardı. Daha sonra hünerlerinden dolayı ilahlaştırıldılar⁷⁴ ya da başlangıçta ilahlık iddiasında bulunmuşlardı. Bu ilahlaştırmadan kastın aslında melekleştirme olduğu aşağıdaki ifadelere bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

Bîrûnî, Yunanlılarda Allah kavramı ile diğer tanrılar arasında fark olduğunu Eflatun’un bazı cümlelerinden çıkarır. Örneğin; onun “bazı kimselerin ölmemelerinden dolayı tanrı olarak adlandırıldığı ve Allah’ın ilk/birinci tanrı diye isimlendirildiğini..”, “Allah, tanrılara siz bizzat ölümsüz değilsiniz..”, “. . sizi dilememle yarattığım zaman...” gibi ifadelerinden, ilahların çoğul, Allah’ın ise tekil olduğu sonucu çıkmaktadır. O, “tanrılar” kelimesinin diğer birçok topluluğa/millette olduğu gibi, genelde kutsal ve üstün olan her şey hatta dağ, deniz ve benzeri şeyler, özellikle de ilk sebep ve melekler için kullanıldığını ifade etmektedir. O, bütün bu anlattıklarına dayanarak, “tanrı” kelimesiyle

⁷² Baloch, a. g. m, s. 29; Demirci, a. g. e, s. 32.

⁷³ Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi yay., Ankara 1998, s. 42, 93, 97.

⁷⁴ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 28.

anlatmak istenenin meleklerle anlatılmak istenenin aynı olduğu kanısına varmaktadır⁷⁵.

Bîrûnî, bazı lafızların, bir şeyin/kavramın kendisinin adlandırılmasında, bunun bir toplumca uygunsuz görülmesine karşın diğer bir toplum tarafından uygun görülebileceğini ifade eder. Bu çerçevede İslâm'daki "tanrı" kelimesinin anlamını örnek olarak verir. O'na göre, Arap lügati ele alınırsa "Allah" lafzının Cenab-ı Hakk'a has kıldığı, bu isimden başka diğer bütün isimlerin ondan başkasına da verildiği görülür. "Allah" ismi/lafzı sadece O'na aittir⁷⁶.

Yahudi dininin bu konudaki ifadelerine değinen Bîrûnî, Süryanca ve İbranice yazılmış Tevratlarda ve ondan sonraki peygamberlere gönderilip Tevrat'tan sayılan kısımlarda geçen "Rab" kelimesinin Arapça'daki "Allah" kelimesiyle eş anlamlı olduğunu ve Tevrat itibariyle "Rab" kelimesinin "Rabbul beyt" veya "Rabbul mal" şeklinde başka bir kelimeyle birleştirilip kullanılmadığını zikreder. Tevrat'ta geçen "Elohimin oğulları, Rabb'in önünde kendilerini takdim etmeye geldiklerinde..."⁷⁷ şeklindeki ifadeyi de buna örnek gösterir. Ayrıca Bîrûnî, Tevrat metinlerinde geçen "Tanrı/İlah" kelimesinin Arapça'daki "Rab" kelimesiyle eş anlamlı olduğunu ileri sürer. Bunlara da Tevrat ayetlerinden deliller getirir.

Bîrûnî, Arapça'daki "Rab" kelimesinin Tevrat'ta "Tanrı" kelimesiyle ifade edildiğini Tevrat'tan verdiği şu örnekle belirtir: "Ben seni firavuna tanrı kıldım"⁷⁸. Burada Hz. Musa eğitici bir rol üstlenmiştir. Mezmurlarda geçen "Elohim, tanrılar cemaati içinde durdu."⁷⁹ ayetindeki "tanrılar cemaati"nden meleklerin kastedildiğini zikreder. Tevrat bazen tanrılık vasıflarını meleklerle veya insanlara verir. Bu yolla bunlar, alemde bazı tasarruflara sahip olurlar.

Ayrıca Tevrat'ta putların "yabancı tanrılar" olarak isimlendirildiğini belirten Bîrûnî, bunun nedenini o dönemde Filistin

⁷⁵ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 28-29.

⁷⁶ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁷⁷ Eyüp, 1/6.

⁷⁸ Tevrat, Çıkış, 7/1.

⁷⁹ Mezmurlar, 82/1.

civarında yaşayan ve yunan dinine mensup kimselerin Baal (verimlilik tanrısı) ve Aştart (aşoret: Zühre yıldızı:cinsellik tanrısı)⁸⁰ adında yapılmış putlara tapmalarına bağlar. Buradaki “yabancı tanrılar” kelimesinden de anlaşılacağı üzere, putlara bazı güçler atfedilmiştir.

Sonuç olarak Bîrûnî, Yahudilerin bakışıyla bir şeyin sahibi olma, onu ele geçirme ve onun üzerinde hakimiyet kurma yönüyle tanrılığın; melekler ve (alemin yönetimine karışmaya) kudretli nefisler için kullanıldığını, aynı zamanda tanrılık vasfının, onlar adına yapılan putlar/şekiller için istiareyle, hükümdarlar ve büyükler için de mecaz yoluyla uygulandığını ifade eder.

Bîrûnî’ye göre “Tanrı” kelimesi, Hıristiyanlıkta “Baba” ve “Oğul” kelimeleriyle karşılığını bulmuştur. Hıristiyanlık, Hz. İsa’yı “Oğul” olarak kabul etmiştir. O, bu bakış açısıyla bir karşılaştırma yaparak İslâm’da böyle bir yaklaşımın mümkün olamayacağını ifade eder. Ona göre, Allah (c.c) için baba ve oğul kelimelerinin kullanılması; Arapça’daki “Oğul” ile “Çocuk” kelimelerinin birbirlerine yakın olup doğmak ve doğurmak anlamlarını ihtiva etmesi açısından bir ana-babayı gerekli kılmaktadır. Böylece “Rablık”ın anlamını yitirdiğini ifade eder⁸¹.

Buna bağlı olarak Maniheiztlerle Hıristiyanlar arasında bazı benzerliklerin bulunduğunu belirten Bîrûnî, Mani’nin “*Kenzul İhya*” adlı kitabında mutluluk ülkesinden bahsettiğine değinir. Mani’ye göre burada erkeklik-dişilik yoktur. Bunun karanlık alemde kaynaklandığını, böylece aydınlık aleminde ondan etkilenmesinden dolayı oğul, erkek-dişi ilgisinin tezahür ettiğini ileri sürmüştür. O, ayrıca Mani’nin kendisine Hıristiyanlıktaki “Oğul” a benzer bir rol biçtiğini belirtir⁸².

Bu konuda Hintlilerin görüşlerini değerlendiren Bîrûnî, bu görüşleri sahipleri açısından ikiye ayırır. İlki, aydın tabakası olup, bu tür sıfatları Allah için kullanmaktan kaçınırlar. O, daha önce havas/aydın kesiminin Allah’ı hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, veren ve almayan cömert

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz., Fred Gladstone Bratton, *Yakın Doğu Mitolojisi*. Çev. Nejat Muallımoğlu, İFAV yay., s. 99-112, İstanbul 1995, Ayrıca bkz. Gündüz, a. g. e, s. 53-54, 44.

⁸¹ Bîrûnî, *Tahkik*, s. 30.

⁸² Bîrûnî, *Tahkik*, s. 31.

anlamına gelen “İşvara/İsvara” olarak adlandırdıklarını belirtmişti⁸³. Ancak âvâmın bu konuda duyarlı olmadığına değinen Bîrûnî, onların oğulluk, kızluk, eşlik, doğurmak hamile kalmak ve benzeri halleri bile Allah için kullanmaktan kaçınmadıklarını ifade eder⁸⁴.

Bîrûnî, Hinduizm’i Brahmanların temsil ettiğini ve bu sebeple onların inanç ve düşüncelerini esas aldığı zikreder. Brahmanlar Allah’ın bir olduğuna, irade ve kudret sahibi olup, ortağı bulunmadığına inanırlar. Gerçek varlık yalnız onundur⁸⁵. Böylece O, aydın Brahmanları tevhit ehli mesabesinde kabul etmektedir.

Hintlilerin bilinen kitabı *Gita*’da, “Vasudeva”nın bütün eşyanın ilahı olduğunu, bu bağlamda “Vişnu”nun toprak, su, ateş ve rüzgarı bizzat kendisinin yarattığı söylenildiğinden ve “Allah her şeydir” esasına dayanıldığından Bîrûnî, bunun “Apollonius”un bütün insanlarda ilahi bir kuvvet olup, onunla maddi ve manevi olmayan eşyayı akletmesi/idrak etmesiyle benzerlik arz ettiğine değinmiştir⁸⁶.

Bîrûnî’nin aktardıklarından anlaşılan şudur ki; Hintliler ve özelde Brahmanlar, tanrı kavramını karşılamak üzere İşvara/İsvara terimini kullanmışlar ve ona tanrılık vasıflarını yüklemişlerdir. Ancak âvâm, tanrılık vasıflarını başka şeylere atfetmekten ve tanrı olarak kabul ettiklerine onun tanrılığını zedeleyecek vasıflar vermekten kaçınmamışlardır. Bunun sonucunda ise, aydın kesimin bir ilahı benimsemesine karşın âvâm birçok ilah edinmiştir.

SONUÇ

Bir İslâmî din bilimleri metodolojisi kurma aşamasında, kendi devrinin önde gelen bilim adamlarından biri olan Bîrûnî, gerek duyulan yöntemsel ilkeleri oluşturmayı başarmış ve bunları kendi eserlerinde başarıyla uygulamıştır.

Ansiklopedist bir bilim adamı olan Bîrûnî, bu özelliğini bilimsel disiplinle ve çalışkanlıkla elde etmiştir. Birçok alanda eserler veren

⁸³ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 25.

⁸⁴ Sachau, *a.g.e.*, s. 321-323.

⁸⁵ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 31, 23-24.

⁸⁶ Bîrûnî, *a.g.e.*, s. 32.

Bîrûnî, dinler tarihi alanında da *Kitâbu'l-Hint* ile Güneydoğu ve Ortadoğu dinsel gelenekleri hakkında bize kaynak niteliğinde bilgiler veren *el-Âsârü'l Bâkiye* adlı iki kitap kaleme almış ve dinlere bakışını, ele alış tarzını ve üslubunu bu iki önemli eserinde sunmuştur.

Bîrûnî, özellikle *Kitâbu'l-Hint*'te ve genel olarak bütün eserlerinde; bilimsel yöntemin ve objektifliğin nasıl olması konusunda çağının oldukça ilerisinde tespitler yapmış ve bunları ilkeleştirmiştir. Ele aldığı dinlerin önce kutsal metinlerini inceleyip, sonra o dinin mensuplarının görüşlerini göz önünde bulundurmuştur. Böylece kendisi herhangi bir yargıda bulunmamış, incelediği dinin verilerini ortaya koymakla yetinmiştir. Ona göre, bir dinle ilgili yapılan çalışmanın, o dinin "temsilcileri" ya da "doktrini" tarafından doğrulanması, çalışmanın bilimsel ve objektif değerini gösterir. O, eserlerini bu metodolojinin esasları çerçevesinde yazmıştır.

Bîrûnî'nin bir diğer özelliği ise dinler tarihi çalışmalarını yürütürken karşılaştırmalar yapmasıdır. Dönem itibarıyla yazılan Reddiye ve Milel-Nihal türü eserlerde pek de rastlanılmayan veya geniş olarak takip edilmeyen bu yöntemi, o ustalıklarla kullanmıştır. Bu yönüyle daha sonra Karşılaştırmalı Dinler Tarihi denilecek bir bilim dalının temelini atmıştır. Ayrıca, yaptıklarının İslâmî din bilimleri metodolojisi oluşturulmasına yadsınamayacak katkıları olmuştur. Bu metodoloji, üzerinde Müslüman kisvesini taşıyan bilim adamlarına yaptıkları çalışmalar esnasında bir bakış açısı vermektedir. Özellikle de Dinler Tarihi alanında araştırma yapanlara, diğer dinlerin incelenmesinde bilimselliği ve objektifliği göz önünde bulunduran bir çerçeve sunmayı arzulamış ve bunda da başarılı olmuştur.